

A Systematic Review of Humor Research in Iran

Hassan Bashir, Professor of Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadeq University, Tehran, Iran. Email: Bashir@isu.ac.ir

Ali Asghar Moazzeni, Corresponding Author PHD student in Media Management, Faculty of Social Sciences, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: A.moazzeni@urd.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

Humor is not merely a literary technique but a worldview that reveals truth through non-serious layers. In Iranian culture and literature, humor has historically held a significant position, ranging from the satirical anecdotes of the Ghaznavid court to the social critiques in contemporary media. Despite the widespread presence of humor in Iranian social interactions and literature, academic attention to this phenomenon was historically limited due to the misconception that humor contradicts seriousness. However, over the past decade (specifically from 1388/2009 onwards), academic research in this field has grown significantly across disciplines such as literature, linguistics, sociology, and communication.

Despite this quantitative growth, the research landscape remains fragmented. Most studies focus on case-based analyses or specific literary works, and there is a noticeable absence of a macro-level, integrated analysis to map the problematics, dominant approaches, and research gaps. The primary objective of this study is to conduct a systematic review of scientific articles published between 1379 and 1402 (2000–2024) to identify the dominant research currents, theoretical frameworks, and methodological tendencies in Iran.

Methodology

This study employs a systematic review method, utilizing a mixed-methods approach that combines meta-analysis (for quantitative surface data) and thematic analysis (for qualitative deep data).

- **Data Collection:** A comprehensive search was conducted using over 20 keywords (e.g., Satire, Parody, Grotesque, Caricature, Irony) in major Iranian academic databases: *Noormags*, *Magiran*, *Humanities Portal*, and *SID*. The initial search yielded 521 articles.
- **Screening and Selection:** The articles underwent a rigorous screening process based on inclusion criteria (relevance to humor, scientific-research status). After removing duplicates and irrelevant items, a final corpus of 87 scientific-research articles was selected.
- **Data Analysis:** Data were extracted at two levels:
 1. **Bibliometric Data:** Extracted for statistical meta-analysis (publication year, author demographics, university affiliation, methodology).
 2. **Thematic Data:** The content, theoretical foundations, and findings of the articles were analyzed to extract basic, organizing, and global themes using Attride-Stirling's thematic network approach.

Results

The findings are presented in two sections: descriptive (meta-analysis) and analytical (thematic analysis).

A) Meta-Analysis Findings (Descriptive):

- **Publication Trends:** The research trajectory shows a distinct upward trend. While the oldest article dates back to 1379 (2000), the turning point was 1388 (2009). The output peaked in 1399 (2020) and 1401 (2022), with 9 articles published in each of these years.

- **Author and Institutional Demographics:** Collaborative research is dominant, with 42.5% of papers written by two authors. In terms of affiliation, state universities produced the majority of the research (78.75%), with the University of Tehran and Ferdowsi University of Mashhad being the most prolific (7 articles each). The journals *Literary Criticism* (Naqd-e Adabi) and *Linguistic Essays* (Jostarhay-e Zabani) published the highest number of related articles.
- **Methodology:** The field is characterized by an absolute dominance of the qualitative approach (95.4%, or 83 articles). Only 4.6% employed mixed methods, and zero purely quantitative/statistical studies were found. Content analysis was the most frequently used data analysis method.
- **Theoretical Frameworks:** The **Incongruity Theory** (7 occurrences) was the most cited framework, followed by Bakhtin's Carnival theory and the concept of the Grotesque (5 occurrences each). Grice's Cooperative Principle and Raskin's Semantic Script-based Theory of Humor (SSTH) were also notable.

B) Thematic Analysis Findings (Qualitative):

A total of 207 basic themes were extracted and categorized into three macro-domains:

1. **Patterns, Styles, and Techniques (46 articles):** This domain focuses on the ontology of humor, literary typology, and rhetorical devices. It covers the "how" of humor production.
2. **Humor in Artistic and Media Communication (24 articles):** This domain analyzes humor in modern contexts, including critical discourse analysis, humor during crises (e.g., COVID-19), and the cognitive-psychological dimensions of humor in media.
3. **Religious and Ethical Humor (17 articles):** This domain examines humor in sacred texts (Quran, Nahj al-Balagha), the jurisprudential foundations of laughter, and the reformist function of humor in a religious society.

Discussion

The synthesis of quantitative and qualitative findings reveals four main axes in the genealogy of humor research in Iran:

1. **Explication of Mechanisms:** A significant portion of research is dedicated to decoding the mechanics of humor creation, relying heavily on linguistic and rhetorical theories to explain "how" humor is constructed.
2. **Analysis of Multifaceted Functions:** Iranian research emphasizes a dual function of humor: the Critical-Reformist function (aligned with Superiority Theory) used to challenge social anomalies, and the Educational-Soothing function (aligned with Relief Theory), particularly in mystical and religious texts to soften moral instruction.
3. **Contextualization:** There is a clear transition from text-centric analysis to context-centric analysis. Humor is increasingly studied within specific historical, cultural, and religious contexts, acknowledging that humor cannot be understood in a vacuum.
4. **Critical Outlook and Future Prospects:** The study identifies a serious "methodological poverty" in the field. The 95% reliance on qualitative methods and the complete absence of quantitative surveys hinder the measurement of humor's psychological and social effects.

Conclusion:

Humor studies in Iran are evolving from purely literary descriptions toward functional, interdisciplinary, and sociological analyses. However, to mature fully, the field requires methodological diversity. Future research must move beyond descriptive content analysis and employ quantitative and mixed methods, as well as cognitive science approaches, to empirically measure the reception of humor by audiences and its impact on mental health and social capital.

Keywords: Humor, systematic review, satire, content analysis

مرور نظام‌مند پژوهش‌های طنز در ایران

حسن بشیر: استاد دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. رایانامه: Bashir@isu.ac.ir
علی اصغر موذنی: نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری مدیریت رسانه، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: A.moazzeni@urd.ac.ir

چکیده

در دهه اخیر، در ایران، نگاه جدی به حوزه طنز و فعالیت پژوهشی در این زمینه، رشد محسوسی پیدا کرده است. ولی با وجود رشد کمی پژوهش‌ها، فقدان یک تحلیل کلان و یکپارچه که بتواند مروری بر تحقیقات این حوزه داشته باشد، محسوس است. در این پژوهش، با طی یک مرور نظام‌مند بر روی این تحقیقات، سعی بر برطرف کردن این خلأ خواهیم داشت.

۸۷ مقاله منتخب، به عنوان جامعه نهایی پژوهش، مشخص گردید. سپس برای تحلیل داده‌ها از ترکیب فراتحلیل و تحلیل مضمون، استفاده شد. یافته‌های فراتحلیل نشان داد که غلبه مطلق در این پژوهش‌ها، با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا است و نظریه «عدم تجانس» پرتکرارترین چارچوب نظری مورد استفاده بوده است. یافته‌های تحلیل مضمون نیز منجر به شناسایی سه حوزه موضوعی اصلی شد: (۱) الگو، سبک و تکنیک‌های طنزپردازی، (۲) طنز دینی و اخلاقی، و (۳) طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای. ذیل این حوزه‌ها، مضامین کلیدی مانند سازوکارهای خلق طنز، کارکردهای انتقادی و تعلیمی، و زمینه‌مندی طنز در بستر فرهنگ و رسانه استخراج گردید. نتیجه این پژوهش نشان داد که پژوهش‌های طنز در ایران، از مطالعات متنی - ادبی به سمت تحلیل‌های کارکردی و میان‌رشته‌ای در حال حرکت است. بالاین حال، این حوزه از فقر تنوع روش‌شناختی (کمبود مطالعات کمی و ترکیبی) رنج می‌برد.

واژگان کلیدی

مرور نظام‌مند، طنزپژوهی، مطالعات فرهنگی، تحلیل مضمون، ایران

مقدمه

طنز، صرفاً یک شیوه بیان یا مجموعه تکنیک‌های ادبی نیست. بلکه نوعی نگاه به جهان است؛ نگاهی که در بستر آن، حقیقت اغلب در لایه‌های غیرجدی، آشکار می‌شود. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر حس می‌شود که درمی‌یابیم طنز چگونه توانسته در طول تاریخ، از دل محدودیت‌ها و فشارهای اجتماعی به‌عنوان ابزاری برای گفت‌وگوی انتقادی سر برآورد.

چرا که طنز و شوخ‌طبعی، به‌مثابه یکی از فراگیرترین و قدیمی‌ترین شیوه‌های بیانی بشر، در فرهنگ تمام ملل جایگاهی ویژه دارد و بخشی جدایی‌ناپذیر از میراث ادبی و اجتماعی آن‌ها را تشکیل می‌دهد (رجب نواز بیجارپس، ۱۳۹۴: ۹). این پدیده، از لطیفه‌های روزمره و تعاملات اجتماعی گرفته تا پیچیده‌ترین آثار ادبی و هنری، کارکردهای متعددی از جمله ایجاد سرگرمی، تقویت پیوندهای اجتماعی، کاهش تنش‌های روانی و انتقال مفاهیم فرهنگی را بر عهده دارد. باین‌حال، در جهانی زندگی می‌کنیم که مرز میان جدیت و شوخی همواره با چالش روبرو بوده است. یکی از دلایل کم‌توجهی به طنز در مجامع رسمی و آکادمیک، این باور رایج است که شوخ‌طبعی و جدیت در تضاد با یکدیگر قرار دارند. درحالی‌که پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد استفاده هوشمندانه از طنز می‌تواند با کاهش استرس‌های بازدارنده، به تقویت ارتباطات انسانی و گشودن ذهن به روی راه‌حل‌های خلاقانه کمک شایانی کند (اکر و بگدوناس، ۱۴۰۰: ۷). در فرهنگ و ادبیات ایران نیز طنز و گونه‌های مرتبط با آن نظیر هجو، هزل و فکاهی، پیشینه‌ای غنی و دیرینه دارد (رجب نواز بیجارپس، ۱۳۹۴: ۹). از طعنه‌ها و «سخنان باطنی» دربار غزنوی که بی‌هقی روایت می‌کند تا «تسخیر سرخوشان» در نگاه انتقادی مولوی، این شیوه بیانی همواره ابزاری برای نقد، اصلاح و گاه سرگرمی بوده است. در دوران معاصر، با گسترش رسانه‌های جمعی و دیجیتال، طنز به یکی از مؤثرترین و پرمخاطب‌ترین قالب‌ها برای بیان نقد اجتماعی و سیاسی تبدیل شده است.

پژوهش‌هایی که درباره طنز در ایران انجام شده، طیف وسیعی از موضوعات را در حوزه‌های ادبیات، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم ارتباطات و سینما شامل می‌شود. وجود این تحقیقات پراکنده، مجموعه‌ای غنی اما نامنسجم از نظام مسائل این حوزه را نشان می‌دهد. به‌این‌ترتیب، بررسی و تحلیل این منابع، در گام اول باهدف طبقه‌بندی پژوهش‌های موجود انجام می‌شود تا به روش فراتحلیل و تحلیل مضمون، رویکردها، خلأها و نقاط تمرکز پژوهشگران در این حوزه مطالعه شود.

پژوهش پیش رو با به‌کارگیری روش فراتحلیل و سپس تحلیل مضمون به این پرسش پاسخ می‌دهد که پژوهش‌ها در حوزه طنز در ایران چگونه طبقه‌بندی شده‌اند و ذیل هر طبقه‌بندی چه موضوعاتی مورد بحث بوده است.

البته ضرورت انجام این مرور نظام‌مند، فراتر از یک جمع‌بندی آکادمیک است. طنز در ایران امروز، به یکی از مهم‌ترین دماسنج‌های فرهنگی و ابزارهای تاب‌آوری اجتماعی تبدیل شده است. رصد و پایش جریان پژوهش‌های طنز، در واقع رصد تغییرات ذائقه فرهنگی جامعه و نحوه مواجهه ایرانیان با چالش‌های اجتماعی است. فقدان یک تصویر کلان از این حوزه، سیاست‌گذاری فرهنگی و فهم دقیق تحولات زیرپوستی جامعه را با دشواری روبه‌رو می‌کند؛ بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر در استخراج دلالت‌های فرهنگی و ترسیم مسیری است که طنزپژوهی ایران از ادبیات کلاسیک به سمت کنشگری اجتماعی طی کرده است.

پیشینه پژوهش

۱. پیشینه نظری

با بررسی منابع نظری کلاسیک و معاصر، درمی‌یابیم که پدیده طنز از منظر رشته‌های گوناگونی چون فلسفه، روان‌شناسی، زبان‌شناسی و جامعه‌شناسی مورد واکاوی قرار گرفته و مدل‌های متعددی برای تبیین آن ارائه شده است؛ در این نوشتار باهدف شناخت مبانی نظری اصلی که می‌توانند در تحلیل پژوهش‌های طنز در ایران راهگشا باشند، تلاش شده است که مکاتب فکری اصلی در این حوزه معرفی شوند.

۱-۱. نظریه برتری^۱

این نظریه که ریشه‌های آن به دوران باستان بازمی‌گردد، خنده را محصول احساس تفوق، پیروزی یا برتری ناگهانی فرد نسبت به ضعف، نقص یا بدبختی دیگران می‌داند. ارسطو^۲، از نخستین نظریه‌پردازان این حوزه، امر مضحک را نوعی «خطا یا بدشکلی بی‌ضرر و بدون درد» تعریف می‌کند (Aristotle, 1885: 17). قرن‌ها بعد، توماس هابز^۳ این دیدگاه را به صریح‌ترین شکل خود در قالب نظریه «شکوه ناگهانی»^۴ صورت‌بندی کرد؛ لذتی که فرد از مقایسه خود با نقص دیگری و تحسین ناگهانی خویش‌ترتیب تجربه می‌کند (Hobbes, 1651: 36). هابز^۵ نیز با افزودن یک بعد اجتماعی، خنده را ابزاری «اصلاح‌گر» می‌داند که جامعه از طریق آن و با هدف «تحقیر»، فرد خاطی را به بازگشت به هنجارهای جمعی وامی‌دارد (Bergson, 1900: 7). در دوران

¹ Superiority Theories

² Aristotle

³ Thomas Hobbes

⁴ Sudden Glory

⁵ Henri Bergson

معاصر، چارلز گرونر^۶ با ارائه «نظریه خنده/پیروزی»^۷ ادعا می‌کند که تمام خنده‌ها در نهایت به احساس یک پیروزی ناگهانی بازمی‌گردند (Gruner, 2017: 12) و حتی به مفهوم «شوخی گرایشی»^۸ فروید که باید قربانی داشته باشد، به‌عنوان شاهی بر این مدعا استناد می‌کند. (Gruner, 2017: 12)

۱-۲. نظریه شناختی ناسازگاری^۹

این مکتب فکری، منشأ طنز را نه در احساسات، بلکه در فرایندهای شناختی جستجو می‌کند. جوهر اصلی این نظریه‌ها، درک ناگهانی یک عدم تناسب یا ناسازگاری میان دو ایده، مفهوم یا چارچوب ذهنی است. امانوئل کانت^{۱۰} در تعریفی موجز و مشهور، خنده را ناشی از «تبدیل ناگهانی یک انتظار فشرده به هیچ» می‌داند (Kant, 1987: 203) و لذت آن را در «بازی آزاد تخیل» و نوسان ذهن بین فریب اولیه و درک ثانویه توصیف می‌کند (Kant, 1987: 190). آرتور شوپنهاور^{۱۱} این ناسازگاری را به شکل دقیق‌تری «ادراک ناگهانی عدم تطابق میان یک مفهوم و ابژه واقعی» تعریف می‌کند (Schopenhauer, 1819: 95). این دیدگاه در زبان‌شناسی مدرن توسط سالواتوره آتاردو^{۱۲} و در «نظریه معنایی اسکریپت محور طنز»^{۱۳} به اوج پختگی خود رسید. طبق این نظریه، یک متن زمانی طنزآمیز است که بتواند به طور هم‌زمان با دو «اسکریپت» یا چارچوب مفهومی «متخاصم» سازگار باشد (Attardo, 2001: 20).

۱-۳. نظریه رهایی^{۱۴}

این دیدگاه که مهم‌ترین نماینده آن زیگموند فروید^{۱۵} است، لذت طنز را در رهاشدن یا تخلیه انرژی روانی سرکوب شده می‌بیند. به باور فروید، لذت حاصل از جوک از «صرفه‌جویی در هزینه روانی بازداري» ناشی می‌شود (Freud, 1960: 138). به عبارت دیگر، طنز به ما اجازه می‌دهد تا به شکلی بی‌خطر، امیال و افکار پرخاشگرانه یا جنسی را که در حالت عادی توسط موانع درونی و اجتماعی سرکوب می‌شوند، ابراز کنیم و انرژی مصرف شده برای این سرکوب، به‌صورت خنده آزاد گردد.

۱-۴. نظریه‌های اجتماعی، فرهنگی و پراگماتیک

این رویکردها طنز را نه یک پدیده صرفاً روان‌شناختی یا شناختی، بلکه یک کنش اجتماعی و فرهنگی در نظر می‌گیرند. میخائیل باختین^{۱۶} با تحلیل «واقع‌گرایی گروتسک»^{۱۷}، سازوکار «تنزل مقام»^{۱۸} را معرفی می‌کند که طی آن، مفاهیم والا و رسمی به سطح مادی و جسمانی کشیده می‌شوند تا از این طریق، هم مورد نقد قرار گیرند و هم نیرویی احیاگر و زاینده بیابند (Bakhtin, 1984: 369). از منظر کاربردشناسی زبان، براون و لوینسون^{۱۹} در نظریه ادب خود، «تمسخر»^{۲۰} را به‌عنوان یک «کنش تهدیدکننده وجهه»^{۲۱} طبقه‌بندی می‌کنند که می‌تواند تصویر مثبت فرد از خود را به چالش بکشد (Brown & Levinson, 1978: 66).

۱-۵. نظریه‌های تلفیقی معاصر

نظریه‌پردازان جدیدتر تلاش کرده‌اند تا با ترکیب عناصر مکاتب پیشین، به درکی جامع‌تر از طنز دست یابند. برای مثال، جان موریل^{۲۲} لذت طنز را نه در برتری یا خود ناسازگاری، بلکه در نفس «تغییر شناختی»^{۲۳} ناگهانی و بازیگوشانه‌ای می‌داند که در ذهن رخ می‌دهد. از این منظر، ما از خود فرایند غافلگیرشدن و جابه‌جایی از یک چارچوب ذهنی به چارچوبی دیگر لذت می‌بریم (Morreall, 2009: 15).

۱-۶. مفهوم طنز^{۲۴}

درک مفهوم «طنز» در بستر زبان و فرهنگ فارسی نیز ضروری است. فرهنگ‌های لغت فارسی دو وجه اصلی را برای این واژه برمی‌شمرند: وجه مدرن که طنز را «شیوه‌ای ادبی برای نمایش خنده‌آور عیوب فردی و اجتماعی به‌منظور اصلاح» تعریف می‌کند (عمید، ۱۳۶۴: ۱۴۰۵) و وجه کلاسیک آن که بیشتر بر مفاهیمی چون «طعنه»، «ریشخند» و «مسخره کردن» دلالت دارد (معین، ۱۳۸۱: ۱۰۳۱).

طنز در نگاهی کلی، بیانی به‌ظاهر غیرجدی است که واقعیتی جدی را به نمایش می‌گذارد و حامل پیامی اصیل است؛ به بیانی دیگر، طنز «هنر بیان نغز و لطیف و دل‌نشین است که در واقع به‌قصد توجّه دادن مخاطب به نتیجه‌ای اجتماعی، اخلاقی، فرهنگی و ... مطرح می‌شود» (گروه معارف مرکز پژوهش‌های

⁶ Charles Gruner

⁷ Laugh/Win Theory

⁸ Tendency Wit

⁹ Incongruity Theories

¹⁰ Immanuel Kant

¹¹ Arthur Schopenhauer

¹² Salvatore Attardo

¹³ Semantic Script-Based Theory of Humor (SSTH)

¹⁴ Relief/Release Theories

¹⁵ Sigmund Freud

¹⁶ Mikhail Bakhtin

¹⁷ Grotesque Realism

¹⁸ Degradation

¹⁹ Brown & Levinson

²⁰ Ridicule

²¹ Face-Threatening Act (FTA)

²² John Morreall

²³ Cognitive Shift

²⁴ Humor / Satire

اسلامی صداسوسیم، ۱۳۸۱: ۱۵). این رویکرد هدفمند، طنز را از خنده صرف جدا می‌کند. فاضلی با تأکید بر جنبه اخلاقی و سازنده، طنز واقعی را «نشاط‌آوری حکیمانه» می‌داند که رکن اصلی آن «حکیمانه بودن» است. این قید، طنز را از هزل‌گویی و تمسخر دیگران که صرفاً برای خنده صورت می‌گیرد، متمایز می‌سازد و بر خاصیت انرژیزای آن از طریق ظرافت‌های حکمی تأکید دارد (فاضلی، ۱۳۸۷: ۹).

کارکرد اجتماعی طنز یکی از برجسته‌ترین وجوه آن است. طنز ابزاری قدرتمند برای نقد است؛ آنجا که اختناق، فساد و تباهی در جامعه‌ای حاکم است و کسی جرئت بیان حقایق را ندارد، طنز با «نیش‌ونوش» خود به کالبد جامعه تزریق می‌شود تا زشتی‌ها و ناراستی‌ها را جراحی کند (درافشان، ۱۳۸۲: ۶). کاتوزیان میان دو کارکرد طنز تمایز قائل می‌شود. گاهی طنز به‌عنوان یک «ابزار ادبی» در کلام، لطیفه یا حکایتی کوتاه به کار می‌رود که می‌تواند جزئی از یک اثر بزرگ‌تر باشد. اما هنگامی که یک اثر در تمامیت خود طنزآمیز است، می‌توان آن را یک «طنز نامه» نامید که خود یک نوع ادبی مستقل محسوب می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۲۰).

در کنار طنز، مفاهیم دیگری وجود دارند که گرچه گاهی به‌جای آن به کار می‌روند، اما دارای تفاوت‌های معنایی ظریفی هستند.

۱-۶-۱. هجو^{۲۵}

هجو نوعی سرزنش و عیب‌جویی است که می‌تواند جنبه‌های اخلاقی یا ضد اخلاقی داشته باشد. اگر هجو صرفاً برای تأمین منافع شخصی به ذکر معایب جسمی یا روحی افراد بپردازد، ناپسند تلقی می‌شود. اما زمانی که ذکر معایب اخلاقی یک فرد یا جامعه به‌عنوان یک «وظیفه اجتماعی» برای اصلاح صورت گیرد، از مقوله‌ای دیگر و پسندیده خواهد بود (کاسب، ۱۳۶۶: ۱۰).

هجو در تاریخ ادبیات فارسی که ظاهراً از ادبیات عرب تأثیر پذیرفته، کاربردهای گوناگونی داشته است. در دوران جاهلیت، شاعران قبایل متخاصم از آن برای سرکوب قبیله دشمن استفاده می‌کردند. همچنین، هجو وسیله‌ای برای دریافت صله و انعام از پادشاهان و امرا بوده است؛ به‌طوری‌که شاعران در صورت بی‌توجهی آنان، هجویه‌های تندی می‌سرودند. نوع دیگری از هجو که به آن «مهاجرات» گفته می‌شود، اشعاری است که شاعران علیه یکدیگر می‌سرودند (کاسب، ۱۳۶۶: ۱۰).

۱-۶-۲. هزل^{۲۶}

هزل در لغت به معنای بیهودگی و سخن بی‌فایده و در نقطه مقابل «جد» قرار دارد. در اصطلاح، هزل به‌مثابه زنگ تفریحی برای زندگی تعریف شده که نشاطی محدود می‌آورد و غالباً با وقاحت، بی‌شرمی و کلمات رکیک همراه است. هدف اصلی در هزل، خنداندن و تفریح است و حتی اگر رگه‌هایی از نقد در آن باشد، این نقد مؤثر و عمیق نیست (زارع آملی، ۱۳۹۳: ۳۰). از ویژگی‌های اصلی هزل می‌توان به سطحی و کم‌مایه بودن، عدم برخورداری از ارزش هنری ماندگار، هتک حرمت و پرده‌دری اشاره کرد (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۰).

۱-۶-۳. فکاهه^{۲۷}

فکاهه به نوشته‌ها و گفته‌هایی اطلاق می‌شود که صرفاً سبب خنداندن دیگران می‌شوند و نویسنده یا گوینده هدف دیگری جز ایجاد خنده ندارد (زارع آملی، ۱۳۹۳: ۳۶). فکاهه با هزل تفاوت‌های مهمی دارد. اول آنکه فکاهه از رکاکت و زشتی کلام به‌دور است. دوم اینکه دارای ارزش هنری و ماندگاری نسبی است و فکاهه‌نویس یک هنرمند محسوب می‌شود. سوم، فکاهه جنبه‌ای عمومی دارد و برخلاف هجو، معطوف به شخص یا موضوعی خاص نیست (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۳).

۱-۶-۴. مطایبه^{۲۸}

مطایبه تقریباً هم‌معنای کلماتی چون شوخی، بذله و مزاح است. «بذله» که از مترادف‌های اصلی آن است، با هدف ایجاد خنده همراه با نشاط و صمیمیت به کار می‌رود. بذله برخلاف طنز، عمیق و عالمانه نیست و مانند هزل، فاقد ارزش هنری و ماندگاری قابل‌توجه است، اما زشتی و رکاکت هزل را نیز ندارد (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۱).

۱-۶-۵. لطیفه^{۲۹}

لطیفه که امروزه بیشتر با واژه انگلیسی «جوک» شناخته می‌شود، سخنی ادبی و هنری است که به آن «خوشمزگی ادبی» نیز گفته‌اند. فهم محتوای آن آسان است؛ اما تعبیر دقیقش به ذوق هنری نیاز دارد. درون‌مایه یک لطیفه می‌تواند طنز، هزل یا هجو باشد (زارع آملی، ۱۳۹۳: ۳۵). لطیفه‌ها اغلب ساختاری روایت‌گونه دارند و شخصیت‌های آن معمولاً غیرواقعی هستند. این قالب، بازتابی از حساسیت‌ها و تلقی‌های عمومی مردم است و گاهی نکات روان‌شناختی یا جامعه‌شناختی را به شکلی زیرکانه بیان می‌کند (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۶).

۱-۶-۶. بורلسک^{۳۰}

²⁵ Invective / Lampoon

²⁶ Jest / Ribaldry

²⁷ Facetiae / Witticism

²⁸ Banter / Pleasantry

²⁹ Anecdote / Joke

³⁰ Burlesque

بورلسک یا مسخرگی، اثری است که بر پایه «عدم تجانس و ناهماهنگی میان موضوع و شیوه بیان» شکل می‌گیرد. در این قالب، یا یک موضوع جدی به شکلی تمسخرآمیز و نازل بیان می‌شود، یا یک موضوع عامیانه و پیش‌پاافتاده با بیانی جدی و فاخر مطرح می‌گردد. این عدم تناسب، جنبه‌ای خنده‌آور ایجاد می‌کند. تفاوت اصلی بورلسک با طنز در هدف آن است؛ در طنز، هدف اصلی نقد و اصلاح است، درحالی‌که در بورلسک، هدف عموماً سرگرم کردن مخاطب است (زارع آملی، ۱۳۹۳: ۳۹). بورلسک را می‌توان معادل «کاریکاتور» در هنرهای تصویری دانست (سلیمی، ۱۳۹۹: ۳۹).

۲. پیشینه تجربی

پژوهش‌های متعددی در حوزه طنز در ایران صورت پذیرفته است که به جنبه‌های گوناگون ادبی، تاریخی، و کارکردی این پدیده پرداخته‌اند. در این بخش به ذکر چند نمونه از مهم‌ترین آن‌ها که رویکردهای متفاوتی را نمایندگی می‌کنند، می‌پردازیم.

نیک‌روش، زرعی و صادق‌پور (۱۴۰۳) در مقاله «درآمدی بر تحلیل مضامین برجسته طنز موقعیت در آثار نویسندگان معاصر ایران» با استفاده از روش تحلیل مضمون، آثار طنزآمیز نویسندگان معاصر را بررسی کردند. این پژوهش با تمرکز بر یکی از شگردهای رایج طنزپردازی، به شناسایی و دسته‌بندی مضامین اصلی طنز موقعیت در ادبیات داستانی امروز ایران پرداخت و نشان داد که مضامین ساخت موقعیت طنز و پس از آن، شخصیت پردازی، در حوزه رفتار در داستان‌ها، از بسامد بالاتری نسبت به سایر مضامین برخوردار است.

در مقاله «بررسی جنبه‌های متقابل طنز و جامعه در مجلات طنزآمیز پس از انقلاب اسلامی»، حمیدزاده (۱۳۹۶) به واکاوی رابطه تنگاتنگ و متقابل میان طنز و تحولات اجتماعی پرداخت. او با تمرکز بر بستر رسانه‌ای مجلات طنز، نشان داد که طنز و طنزپرداز چگونه به موازات تحولات اجتماعی رشد می‌کند و ساختار هر جامعه، نوعی از طنز متناسب با خود را تولید می‌کند. این تحقیق که طنز را عالی‌ترین شکل نقد و ابزاری برای سازندگی می‌داند، نمونه‌ای از مطالعاتی است که به‌جای تمرکز بر یک اثر یا تکنیک ادبی، به نقش کلان طنز در بسترهای فرهنگی و ارتباطی توجه نشان می‌دهد.

همچنین، فرقانی و سیاسی (۱۳۹۷) در مقاله «جایگاه طنز در مطبوعات امروز ایران» با استفاده از روش مصاحبه عمیق با طنزپردازان شاخص، به تبیین این جایگاه پرداختند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین کارکرد طنز مطبوعاتی، ماهیت انتقادی و ژورنالیستی آن است که به شکلی مستقیم با ساختارهای قدرت گره می‌خورد. این مطالعه همچنین چالش‌هایی نظیر خطوط قرمز سیال و تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر آینده طنز مکتوب را برجسته می‌سازد. در سطح بین‌المللی نیز پژوهشگران از روش مرور نظام‌مند برای تحلیل مطالعات طنز بهره برده‌اند. برای نمونه، ژو و همکاران (۲۰۲۲) در یک مرور نظام‌مند به بررسی راهبردهای بلاغی در گفتارهای طنزآمیز پرداختند. نتایج پژوهش آن‌ها نشان داد که اغلب مطالعات پیشین بر یک راهبرد خاص مانند کنایه، استعاره یا طعنه متمرکز بوده‌اند و تمامی آن‌ها از روش تحقیق کیفی بهره گرفته‌اند. این مرور همچنین مشخص کرد که کارکرد این راهبردها بسته به بافت موقعیتی و هدف گوینده، می‌تواند کاملاً متفاوت باشد و صرفاً به خنداندن محدود نمی‌شود.

از منظری دیگر که رویکردی نوین را نشان می‌دهد، کنت و عدالت (۲۰۲۴) با استفاده از مرور نظام‌مند، به سراغ رویکردهای محاسباتی و هوش مصنوعی در طبقه‌بندی سبک‌های طنز رفتند. آن‌ها در این مقاله، پژوهش‌های مرتبط با تشخیص خودکار طنز و کنایه را بررسی کردند تا مدل‌ها، ویژگی‌ها و مجموعه داده‌های رایج در این حوزه را شناسایی کنند. هدف آن‌ها فراهم کردن زمینه‌ای برای توسعه سیستم‌های هوشمندی بود که بتوانند سبک‌های مختلف طنز (مانند طنز خودارزایی یا پرخاشگرانه) را از یکدیگر تمایز دهند و به این ترتیب، کاربردهای طنز در روانشناسی و هوش مصنوعی را تسهیل بخشند.

مرور پژوهش‌های پیشین نشان‌دهنده آن است که در این حوزه، مطالعات زیادی با تمرکز بر تحلیل محتوای آثار ادبی خاص، بررسی‌های تاریخی، یا کارکردهای مشخص اجتماعی و فرهنگی صورت گرفته است. از سوی دیگر، علی‌رغم وجود تلاش‌هایی نظیر مرور روایتی، کمتر پژوهشی به‌صورت جامع و نظام‌مند، کل بدنه مقالات علمی - پژوهشی طنز در ایران را با به‌کارگیری روش‌های کمی ساختارمند (مانند فراتحلیل) و کیفی ترکیبی (تحلیل مضمون) مورد ارزیابی قرار داده و روش‌شناختی این حوزه را استخراج کرده است. پژوهش حاضر در صدد است تا با ارائه یک مرور نظام‌مند، این خلأ را پر کرده و تصویری یکپارچه از وضعیت پژوهش‌های طنز در ایران ترسیم نماید.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از منظر روش‌شناختی، به روش مرور نظام‌مند^{۳۱} انجام گرفته است که با بهره‌گیری ترکیبی از روش‌های فراتحلیل^{۳۲} و تحلیل مضمون^{۳۳} به تحلیل وضعیت پژوهش‌های حوزه طنز در ایران می‌پردازد. «فرایند نظام‌مند پژوهش که در پی مواجهه با یک مشکل یا انتخاب یک مسئله، آغاز می‌شود و با تفسیر و استنتاج از اطلاعات جمع‌آوری‌شده به پایان می‌رسد و بر اساس روش علمی مشتمل بر مجموعه‌ای از فعالیت‌ها یا مراحل متوالی درعین‌حال، انعطاف‌پذیر می‌باشد.» (بشیر و حاتم، ۱۴۰۳: ۱۸۲ به نقل از طرقي، ۱۳۸۵: ۱۸). مراحل انجام این پژوهش در ادامه به تفصیل شرح داده می‌شود.

³¹ Systematic Review

³² Meta-analysis

³³ Thematic Analysis

۱. فراتحلیل

«اصطلاح فراتحلیل، اغلب مترادف با ترکیب پژوهش‌ها، بازنگری پژوهش‌ها یا بازنگری نظام‌دار به کار می‌رود» (بشیر و حاتم، ۱۴۰۳: ۱۸۱ به نقل از کوپر، ۱۳۹۱: ۲۷). این روش به پژوهشگر امکان می‌دهد تا با گردآوری و ترکیب نتایج پژوهش‌های متعدد، به یک دید جامع و قابل اتکا دست یابد. مراحل فراتحلیل در این پژوهش به شرح زیر است:

- **مرحله اول: گردآوری مقالات:** در گام نخست، با استفاده از بیش از ۲۰ کلیدواژه کانونی (مانند: طنز، هزل، هجو، کمدی، فکاهه، آبرونی، گروتسک، کاریکاتور، استندآپ کمدی، طنزپردازی، طنز در ادبیات، طنز در رسانه و...) جستجوی گسترده‌ای در پایگاه‌های اطلاعات علمی اصلی ایران (شامل پرتال جامع علوم انسانی، مگیران، نورمگز، و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی). از سال ۱۳۷۹ تا ۱۴۰۲، صورت گرفت. حاصل این جستجو، شناسایی و گردآوری ۵۲۱ مقاله علمی - پژوهشی بود که در نرم‌افزار مدیریت منابع Zotero ذخیره و سازماندهی شدند.
- **مرحله دوم: پالایش و انتخاب مقالات:** برای پالایش و انتخاب مقالات مرتبط، معیارهایی همچون میزان ارتباط با موضوع محوری، یعنی طنز، و سطح علمی مقالات، مدنظر قرار گرفت. به این ترتیب، ابتدا مقالات تکراری و مواردی که به‌وضوح خارج از موضوع طنز بودند حذف شدند و مقالات انتخابی به ۹۳ عدد رسیدند. سپس به مطالعه مقالات پرداخته شد و در حین مطالعه مقالات نیز، ۶ مقاله دیگر، از چرخه این مرور نظام‌مند، حذف شدند و تعداد مقالات نهایی برای پردازش در این پژوهش، به ۸۷ عدد رسید.
- **مرحله سوم: استخراج اطلاعات مقالات:** پس از نهایی‌شدن جامعه آماری، اطلاعات مقالات در دو سطح، استخراج و در دو فایل اکسل مجزا کدگذاری شدند:
- اطلاعات و داده‌های سطحی: اطلاعات سهیل‌الوصول مقالات شامل مشخصات کتاب‌شناختی مقالات از قبیل: عنوان مقاله، نام نویسنده/نویسندگان، سال انتشار، نام نشریه، رتبه علمی نویسندگان، جنسیت آن‌ها و...
- اطلاعات و داده‌های عمیق: اطلاعاتی که برای به‌دست‌آوردن آن‌ها، باید مقاله مورد بررسی بیشتر، قرار بگیرد؛ شامل مبانی نظری، یافته‌های کلیدی و نتیجه‌گیری و همچنین، روش پژوهش این مقالات. بخش این داده‌ها، ماده خام اصلی برای تحلیل مضمون را تشکیل دادند. داده‌های دیگر به‌دست‌آمده در این مسیر فراتحلیل، مورد بررسی توصیفی و آماری قرار گرفتند.

۲. تحلیل مضمون

تحلیل مضمون، به‌عنوان یک روش کلی در تحقیق کیفی، به دنبال شناسایی و کشف مضامین کلیدی در داده‌های متنی است (Attride-Stirling, 2001). اترید - استرلینگ (۲۰۰۱) تحلیل مضمون را فرایندی برای «کشف مضامین برجسته در یک متن در سطوح مختلف» تعریف می‌کند و سپس ابزار شبکه‌های مضمونی را به عنوان راهی برای سازمان‌دهی این فرایند معرفی می‌نماید. این پژوهش برای تحلیل نتایج و یافته‌های مقالات، از روش تحلیل مضمون بهره گرفته شد. برای این که تحلیل مضمون دقیق‌تری انجام شود، هر دسته از مقالات (دسته بندی سه گانه مقالات: «الگو، سبک و تکنیک‌های طنزپردازی»، «طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای» و «طنز دینی و اخلاقی»)، فرایند تحلیل مضمون را به صورت جداگانه طی کردند و مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر هر کدام استخراج گردید.

مضامین فراگیر به‌دست‌آمده در هر دسته‌بندی، پایه اساسی تحلیل‌های این پژوهش قرار گرفتند.

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های حاصل از مرور نظام‌مند ۸۷ مقاله منتخب در دو قسمت ارائه می‌شود. ابتدا، یافته‌های توصیفی - آماری که سیمای کلی پژوهش‌های حوزه طنز در ایران را از منظر کتاب‌سنجی و روش‌شناختی ترسیم می‌کند، ارائه می‌شود. سپس، در بخش دوم، یافته‌های تحلیلی - مضمونی که به واکاوی عمیق محتوای مقالات می‌پردازد، تشریح خواهد شد.

۱. یافته‌های آماری (فراتحلیل)

- این ۸۷ مقاله، در سه حوزه اصلی «الگو، سبک و تکنیک‌های طنزپردازی»، «طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای» و «طنز دینی و اخلاقی» قرار دارند.

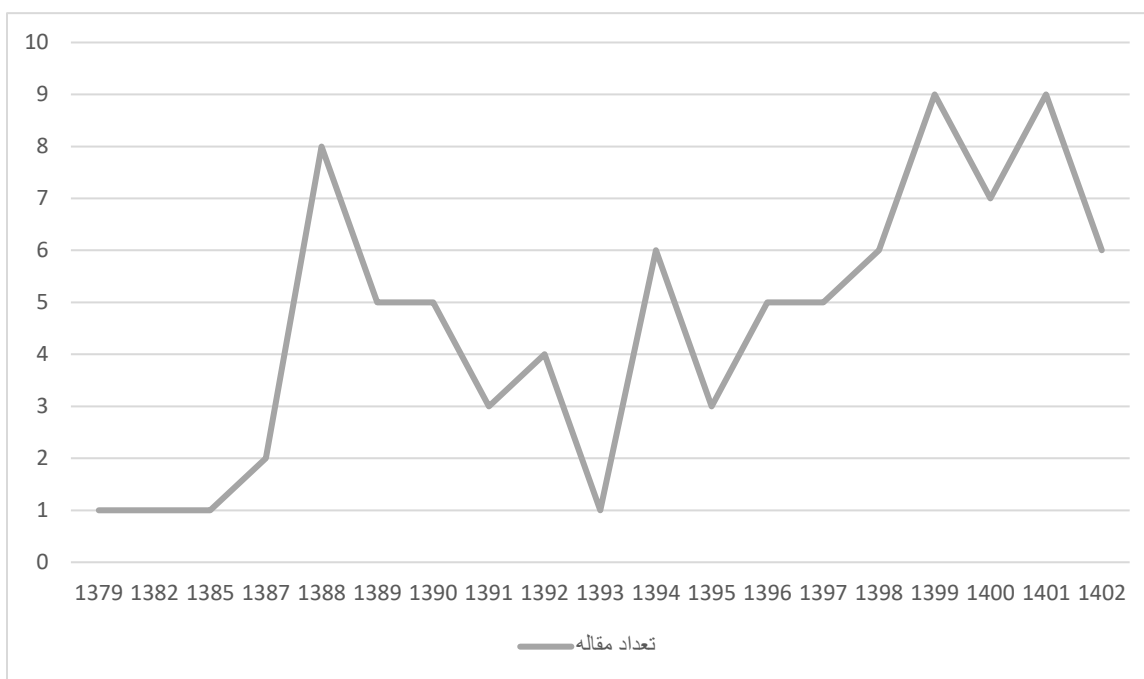
جدول ۱: دسته بندی مقالات مورد مطالعه و تعداد هر دسته

نام دسته	تعداد مقاله

الگو، سبک و تکنیک‌های طنزپردازی	۴۶
طنز دینی و اخلاقی	۱۷
طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای	۲۴
جمع	۸۷

این بخش به توصیف مشخصات کمی جامعه آماری پژوهش (۸۷ مقاله) در شش حوزه می‌پردازد:

۱-۱. روند زمانی انتشار مقالات

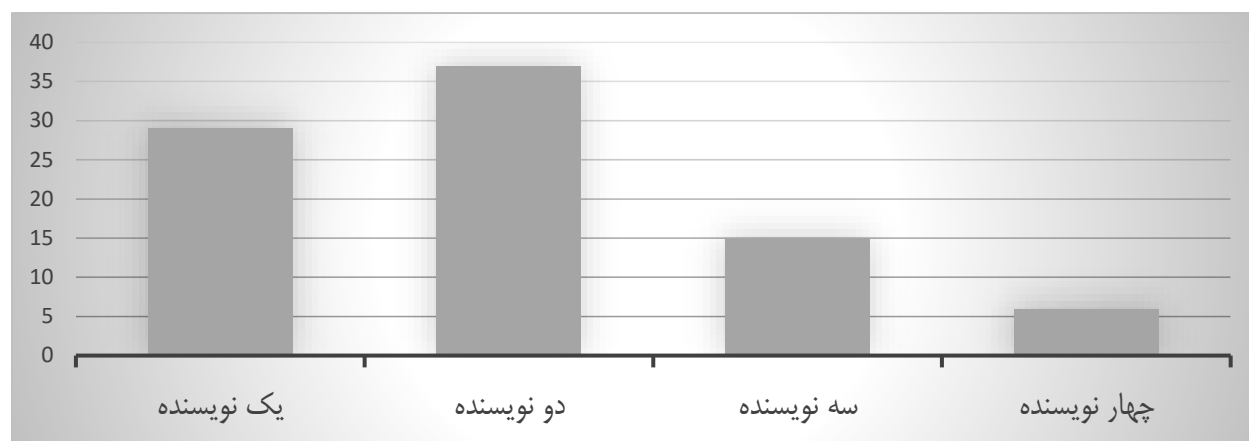

شکل ۱: نمودار توزیع فراوانی مقالات بر اساس سال انتشار

بررسی سال انتشار مقالات، نشان می‌دهد که پژوهش در حوزه طنز، جریانی روبه‌رشد و پویا در سال‌های اخیر بوده است. همان‌طور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، قدیمی‌ترین مقاله در این مجموعه مربوط به سال ۱۳۷۹ است، اما نقطه عطف و آغاز توجه جدی به این حوزه از سال ۱۳۸۸ با انتشار ۸ مقاله آغاز می‌شود. پس از آن، این حوزه با فراز و نشیب‌هایی به مسیر خود ادامه داده و دو اوج دیگر را در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۱ (هر کدام با ۹ مقاله) تجربه کرده است. این روند نشان‌دهنده افزایش علاقه جامعه دانشگاهی به ابعاد مختلف طنز در دهه اخیر است.

۲-۱. تعداد نویسندگان مقالات

از مجموع ۸۷ مقاله، ۳۷ مقاله (۴۲.۵٪) توسط دو نویسنده و ۲۹ مقاله (۳۳.۳٪) به صورت انفرادی تألیف شده‌اند. این آمار نشان می‌دهد که الگوی غالب، همکاری‌های پژوهشی دوفره است.

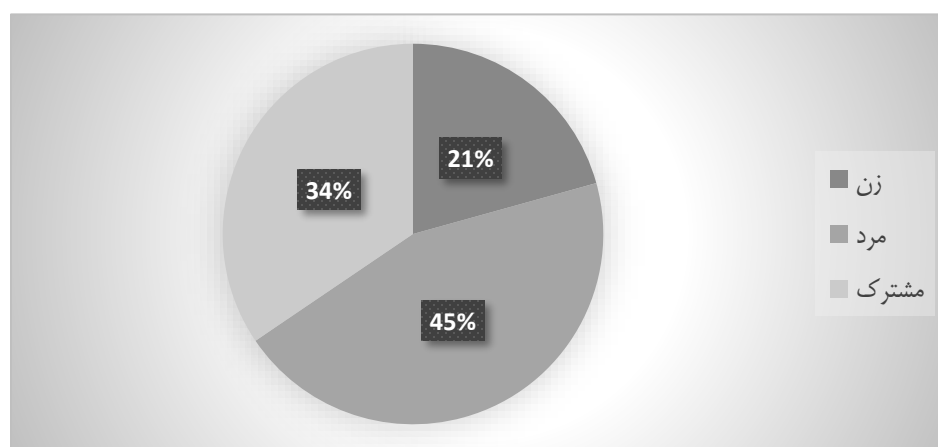

شکل ۲: نمودار تعداد نویسندگان هر مقاله

۳-۱. ویژگی‌های پدیدآورندگان

• جنسیت نویسندگان:

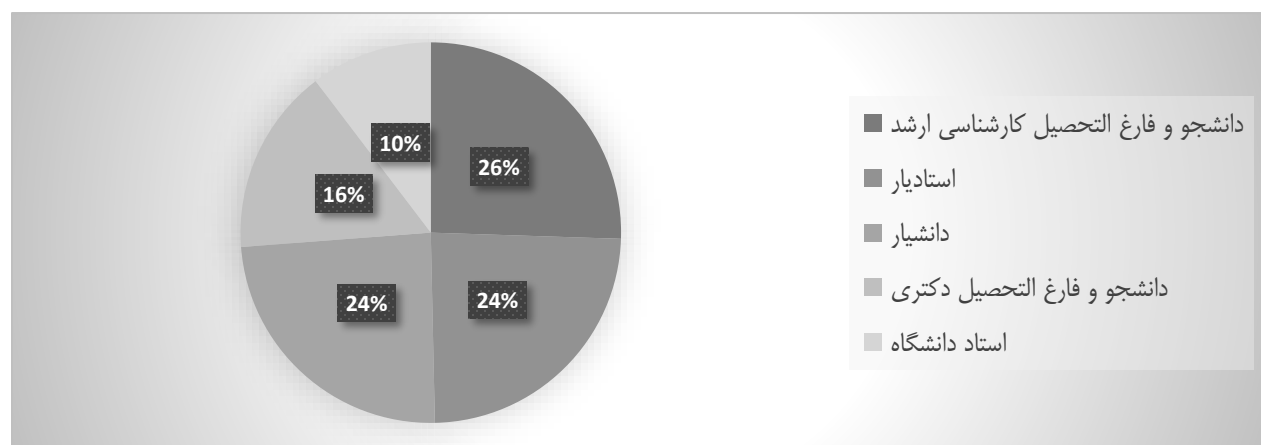
از مجموع ۱۷۲ نویسنده که در تألیف این مقالات نقش داشته‌اند، نویسنده یا نویسندگان ۳۹ مقاله (۴۵٪) مرد و نویسنده یا نویسندگان ۱۸ مقاله (۲۱٪) زن و ۳۰ مقاله (۳۴٪) به صورت مشترک توسط نویسندگان آقا و خانم، انجام شده است. این آمار نشان می‌دهد که گرچه حضور پژوهشگران زن در این عرصه چشمگیر است، اما همچنان کفه ترازو به نفع پژوهشگران مرد سنگینی می‌کند.

شکل ۳: نمودار توزیع جنسیتی نویسندگان مقالات

• **مرتبه علمی نویسندگان:** بررسی مرتبه علمی ۱۴۵ نفر از پدیدآورندگان (که اطلاعات آن‌ها در دسترس بود) نشان می‌دهد که «دانشجویان و فارغ‌التحصیلان کارشناسی‌ارشد» با ۳۷ نفر (۲۵.۵٪)، و «استادیاران» و «دانشیاران» هر کدام با ۳۵ نفر (۲۴.۱٪) بیشترین سهم را در تولید علم در

این حوزه داشته‌اند. حضور پررنگ دانشجویان تحصیلات تکمیلی (ارشد و دکتری) که مجموعاً ۴۱.۴٪ از کل پدیدآورندگان را تشکیل می‌دهند، حاکی از جذابیت این موضوع برای نسل جدید پژوهشگران و انتخاب آن به‌عنوان موضوع مقاله است.

شکل ۴: نمودار توزیع مرتبه علمی نویسندگان مقالات

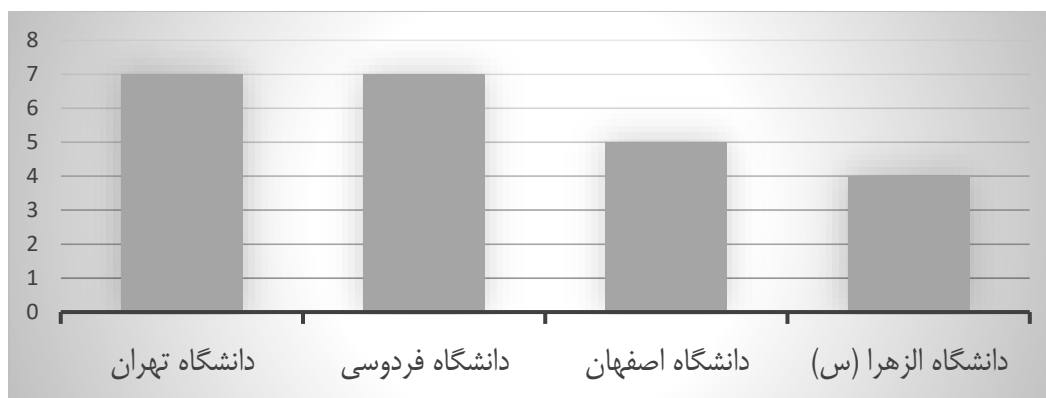
۴-۱. مراکز علمی و نشریات برجسته

- **دانشگاه‌های فعال:** بررسی وابستگی سازمانی نویسندگان نشان می‌دهد که دانشگاه‌های دولتی با تولید ۶۳ مقاله (۷۸.۷۵٪ از مقالات دارای وابستگی سازمانی مشخص)، کانون اصلی پژوهش در حوزه طنز بوده‌اند.

جدول ۲: نوع دانشگاه پدیدآورندگان مقالات

نوع دانشگاه	تعداد مقاله
دولتی	۶۳
آزاد	۱۴
پیام‌نور	۳
تعداد کل مقالات	۸۱

در میان این دانشگاه‌ها، «دانشگاه تهران» و «دانشگاه فردوسی مشهد» هر کدام با ۷ مقاله، پیش‌تاز هستند و پس از آن‌ها «دانشگاه اصفهان» با ۵ مقاله و دانشگاه الزهرا (س) با ۴ مقاله قرار دارد.

شکل ۵: نمودار دانشگاه های دولتی با بیشترین مقاله

- **نشریات با بیشترین سهم:** مقالات مورد بررسی، در ۶۷ نشریه از نشریات علمی کشور، به چاپ رسیده‌اند، اما برخی نشریات سهم بیشتری داشته‌اند. نشریات «نقد ادبی» و «جستارهای زبانی» هر کدام با انتشار ۴ مقاله، بیشترین تمرکز را بر این موضوع داشته‌اند و پس از آن‌ها، نشریه «پژوهش‌های ادبی» با ۳ مقاله قرار دارد. این توزیع نشان می‌دهد که موضوع طنز ماهیتی میان رشته‌ای دارد و در مجلات حوزه‌های مختلف ادبیات، زبان شناسی و رسانه مورد توجه قرار گرفته است.

جدول ۳: نشریات با بیشترین تعداد مقاله در بین مقالات مورد مطالعه

نام نشریه	تعداد مقاله
نقد ادبی	۴
جستارهای زبانی	۴
پژوهش‌های ادبی	۳

۵-۱. ویژگی‌های روش شناختی مقالات

- **رویکرد پژوهش (کمی، کیفی، ترکیبی):** تحلیل روش‌شناختی مقالات نشان‌دهنده غلبه مطلق رویکرد کیفی است. از مجموع ۸۷ مقاله، ۸۳ مقاله (۹۵.۴٪) از روش‌های کیفی و تنها ۴ مقاله (۴.۶٪) از روش ترکیبی بهره برده‌اند. در این میان، هیچ مقاله‌ای با رویکرد صرفاً کمی یافت نشد. این یافته نشان می‌دهد که پژوهشگران طنز در ایران، این پدیده را عمدتاً امری تفسیری، متنی و معناکاوانه تلقی کرده و کمتر به سراغ سنجش‌های آماری و پیمایشی رفته‌اند.
- **روش‌های تحلیل داده:** در میان روش‌های کیفی، «تحلیل محتوا» با اختلاف بسیار زیاد، روش غالب در تحلیل داده‌ها بوده است. پس از آن، روش‌هایی مانند «تحلیل گفتمان» و «تحلیل مضمون» در رتبه‌های بعدی قرار دارند. این امر نشان می‌دهد که عمده پژوهش‌ها بر توصیف و طبقه‌بندی عناصر و ساختارهای موجود در متون طنزآمیز متمرکز بوده‌اند.
- **چارچوب‌های نظری پرتکرار:** بررسی مبانی نظری مقالات نشان می‌دهد که پژوهشگران ایرانی برای تحلیل طنز به مجموعه‌ای از نظریات کلاسیک و معاصر رجوع کرده‌اند. در جدول زیر، پرتکرارترین چارچوب‌های نظری مورد استفاده در مقالات استخراج شده است. نظریه «عدم

تجانس/ناهمخوانی» به عنوان یکی از ستون های اصلی نظریه پردازی طنز، بیشترین کاربرد را داشته و پس از آن، نظریات انتقادی و پساساختارگرایانه مانند «کارناوال باختین» و «گروتسک» مورد توجه ویژه بوده اند.

جدول ۴: پرتکرارترین چارچوب های نظری در پژوهش های طنز

فراوانی تکرار	نظریه / نظریه پرداز
۷	نظریه عدم تجانس / ناهمخوانی
۵	نظریه کارناوال میخائیل باختین
۵	نظریه گروتسک
۴	نظریه نقض اصول همکاری گرایس
۴	نظریه انگاره معنایی طنز راسکین
۳	نظریه پارودی هاچن، باختین

۲. یافته های کیفی (تحلیل مضمون)

در این بخش، نتایج حاصل از تحلیل مضمون عمیق مقالات منتخب ارائه می شود. مقالات پس از بررسی در سه حوزه موضوعی اصلی دسته بندی شدند. سپس از نتایج ۴۶ مقاله حوزه موضوعی اول، یعنی «الگو، سبک و تکنیک های طنزپردازی»، ۱۰۸ مضمون پایه استخراج گردید. از نتایج ۲۴ مقاله در حوزه دوم، یعنی «طنز و ارتباطات هنری و رسانه ای»، ۵۱ مضمون پایه، استخراج شد. و نهایتاً از نتایج ۱۷ مقاله در حوزه سوم، یعنی «طنز دینی و اخلاقی»، ۴۸ مضمون پایه، به دست آمد. به این ترتیب، از ۸۷ مقاله مورد بررسی در این پژوهش، ۲۰۷ مضمون پایه استخراج شد. برای ارائه تحلیل مضمون انجام گرفته، به دلیل حجم بالای مضامین پایه، آوردن آنها در مقاله میسر نبود و یافته های هر حوزه، به صورت مجزا در قالب جداولی ارائه شده است که مضامین فراگیر (مفاهیم کلان و انتزاعی) و مضامین سازمان دهنده (دسته های اصلی پژوهش ها) را نمایش می دهند.

۱-۲. حوزه اول: الگو، سبک و تکنیک های طنزپردازی

این حوزه با دربرگرفتن ۴۶ مقاله، بزرگ ترین و مرکزی ترین بخش از پژوهش های طنز را تشکیل می دهد. تحلیل مضامین این مقالات نشان می دهد که تمرکز اصلی پژوهشگران بر درک ماهیت، سازوکارها، کارکردها و ابعاد هنری طنز بوده است. همان طور که در جدول ۵ مشاهده می شود، این پژوهش ها چهار مضمون فراگیر اصلی را پوشش می دهند: از مباحث بنیادین «چیستی و سازوکار طنز» گرفته تا «کارکرد و تأثیر طنز»، بررسی های «تاریخی و فرهنگی» و در نهایت، یک نگاه انتقادی به خود حوزه «طنزپژوهی». این ساختار نشان دهنده یک حوزه مطالعاتی جامع است که به ابعاد نظری، عملی و انتقادی پدیده طنز پرداخته است.

جدول ۵: مضامین در حوزه «الگو، سبک و تکنیک های طنزپردازی»

مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱. نظریه‌ها، تعاریف و مبانی مفهومی طنز	چیستی و سازوکار طنز
۲. گونه‌شناسی و اشکال ادبی طنز	
۳. ابزارها و تکنیک‌های خلق طنز	
۴. کارکردها، اهداف و تأثیرات طنز	کارکرد و تأثیر طنز
۵. رویکردهای تاریخی، تطبیقی و زمینه‌مند	طنز در بستر تاریخ، فرهنگ و هنر
۶. طنز در رسانه‌ها و هنرهای دیگر	
۷. نقد پژوهش و حوزه‌های نیازمند تحقیق	نقد و چشم‌انداز طنز پژوهشی

۲-۲. حوزه دوم: طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای

این حوزه که ۲۴ مقاله را در بر می‌گیرد، به طور خاص بر پدیده طنز از منظر ارتباطی، رسانه‌ای و اجتماعی تمرکز دارد. مضامین استخراج شده از این مقالات (جدول ۷) نشان می‌دهد که پژوهش‌ها در سه قلمرو اصلی انجام شده‌اند. قلمرو اول به «سازوکارها و مبانی نظری طنز» از دیدگاه زبان‌شناسی و گفتمان‌کاوی می‌پردازد. قلمرو دوم، «کارکردها و تأثیرات طنز» را با رویکردی شناختی، روان‌شناختی و اجتماعی - سیاسی تحلیل می‌کند. در نهایت، قلمرو سوم تحت عنوان «طنز در بستر رسانه و اجتماع»، به مطالعه نمودهای عینی طنز در قالب‌های مختلف رسانه‌ای و همچنین تحلیل نقش آن در مواجهه با پدیده‌های اجتماعی مشخص (مانند بحران کرونا) اختصاص یافته است.

جدول ۶: مضامین در حوزه «طنز و ارتباطات هنری و رسانه‌ای»

مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱. تحلیل زبان‌شناختی و گفتمانی طنز	سازوکارها و مبانی نظری طنز
۲. چارچوب‌های نظری و سازوکارهای بنیادین طنز	

کارکردها و تأثیرات طنز	۳. مبانی شناختی و روان‌شناختی طنز
	۴. کارکردهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی طنز
طنز در بستر رسانه و اجتماع	۵. طنز در رسانه‌ها و قالب‌های هنری متنوع
	۶. مطالعه موردی: طنز در بحران کرونا

۲-۳. حوزه سوم: طنز دینی و اخلاقی

این حوزه شامل ۱۷ مقاله است که به بررسی رابطه پیچیده و چندوجهی طنز با دین و اخلاق می‌پردازند. تحلیل این مقالات (جدول ۶) نشان می‌دهد که پژوهش‌ها در سه محور اصلی متمرکز شده‌اند. محور اول، «تجلیات متنی و ادبی طنز» است که در آن پژوهشگران به کاوش شگردهای بلاغی و کارکردهای تعلیمی طنز در متون مقدس و ادبیات عرفانی پرداخته‌اند. محور دوم، به دنبال ترسیم «چارچوب هنجاری و الگوهای عملی طنز در اسلام» از طریق بررسی مبانی فقهی و سیره معصومین است. محور سوم نیز «کارکرد طنز در حیات دینی و اجتماعی» را می‌کاود و بر نقش اصلاح‌گرانه و نشاط‌آور آن در جامعه دینی تأکید می‌کند.

جدول ۷: مضامین در حوزه «طنز دینی و اخلاقی»

مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱. شگردهای بلاغی طنزآمیز در متون مقدس (قرآن و نهج‌البلاغه)	تجلیات متنی و ادبی طنز
۲. کارکرد تعلیمی طنز و هزل در ادبیات کلاسیک عرفانی و اخلاقی	
۳. مبانی فقهی و هنجارهای اخلاقی طنز، خنده و شوخی در اسلام	چارچوب هنجاری و الگوهای عملی طنز در اسلام
۴. تحلیل طنز و شوخ‌طبعی در سیره عملی معصومین	
۵. کارکرد اجتماعی و اصلاح‌گرانه طنز در جامعه دینی	کارکرد طنز در حیات دینی و اجتماعی
۶. جایگاه کلی شادی و شوخ‌طبعی در نگرش دینی	

پژوهش‌های انجام شده در حوزه طنز در ایران، چشم‌اندازی گسترده و میان‌رشته‌ای را به نمایش می‌گذارد که از تحلیل‌های ادبی و بلاغی تا واکاوی‌های جامعه‌شناختی و رسانه‌ای را در بر می‌گیرد. تحلیل یافته‌های این مرور نظام‌مند نشان می‌دهد که این حوزه مطالعاتی از یک مرحله توصیف صرف متون در حال گذار به سمت تحلیل‌های عمیق‌تر کارکردی و زمینه‌مند است. نتایج تحلیل مضمون ۸۷ مقاله نشان داد که پیکره اصلی این پژوهش‌ها حول چهار مفهوم است که در ادامه تشریح می‌شوند. این چهار عنوان، در واقع حاصل ترکیب و یکپارچه‌سازی مضامین فراگیر و مشترکی هستند که در سه حوزه موضوعی بخش ۴ (الگوها، رسانه و دین) شناسایی شدند:

۱. تبیین سازوکارها و تکنیک‌های خلق طنز

بخش بزرگی از پژوهش‌های این حوزه به پرسش بنیادین «طنز چگونه ساخته می‌شود؟» پاسخ می‌دهند. این مطالعات با تمرکز بر مبانی نظری و فنی، به دنبال رمزگشایی از ماهیت طنز هستند. پژوهشگران در این راستا، با بهره‌گیری از نظریه‌های کلاسیک (به‌ویژه نظریه عدم تجانس)، به تعریف و طبقه‌بندی مفاهیم پرداخته‌اند. همچنین، بخش قابل توجهی از تلاش‌ها به شناسایی و دسته‌بندی ابزارها و تکنیک‌های ادبی و زبان‌شناختی (مانند انواع ژانرهای ادبی طنز، شگردهای بلاغی، و سازوکارهای گفتمانی نظیر نقض اصول گرایس) اختصاص یافته است. این محور نشان‌دهنده دغدغه پژوهشگران برای ایجاد یک چارچوب علمی و مدون جهت تحلیل پدیده طنز است.

تمرکز بالای مقالات بر تحلیل مضامین و تکنیک‌های طنز موقعیت که در این مرور نظام‌مند شناسایی شد، در راستای پژوهش موردی نیک‌روش و همکاران (۱۴۰۳) قرار دارد و نشان می‌دهد که دغدغه شناسایی شگردهای ساخت موقعیت، یک دغدغه فراگیر در بین پژوهشگران ایرانی است.

۲. تحلیل کارکردهای چندوجهی طنز

پس از درک سازوکار طنز، پرسش مهم بعدی «طنز به چه کار می‌آید؟» است. مطالعات این حوزه نشان می‌دهند که طنز کارکردی دوگانه و پیچیده دارد. از یک سو، به‌عنوان ابزاری برای انتقاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به کار می‌رود و از طریق برجسته‌سازی ناهنجاری‌ها، به اصلاح جامعه کمک می‌کند. از سوی دیگر، کارکرد تعلیمی و اخلاقی دارد که به‌ویژه در مطالعات مربوط به ادبیات کلاسیک عرفانی و متون دینی مشهود است. این پژوهش‌ها طنز و هزل را ابزاری برای تلطیف مفاهیم سنگین و افزایش تأثیرگذاری پیام‌های اخلاقی می‌دانند. این کارکردها به‌خوبی با مبانی نظری طنز ارتباط دارند؛ می‌توان جنبه انتقادی آن را با نظریه برتری و جنبه آرامش‌بخش و تلطیف‌کننده آن را با نظریه رهایی مرتبط دانست.

همچنین، تحلیل ما نشان داد که کارکرد انتقادی طنز در مطبوعات و رسانه جایگاه ویژه‌ای دارد. این نتیجه، یافته‌های فرقانی و سیاسی (۱۳۹۷) را تأیید می‌کند که ماهیت انتقادی و ژورنالیستی را مهم‌ترین کارکرد طنز مطبوعاتی در ایران می‌دانستند. همچنین تأکید پژوهش‌های شناسایی شده بر نقش اصلاح‌گرانه طنز، با نگاه حمیدزاده (۱۳۹۶) که طنز را عالی‌ترین شکل نقد و ابزاری برای سازندگی در بستر تحولات اجتماعی می‌داند، مطابقت دارد.

۳. زمینه‌مندی طنز در بستر فرهنگ، دین و رسانه

این محور بر این اصل تأکید دارد که طنز پدیده‌ای وابسته به محیطی است که در آن اتفاق می‌افتد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که فهم و تحلیل طنز بدون درنظرگرفتن زمینه تاریخی، فرهنگی و دینی آن، ناقص خواهد بود.

تمرکز پژوهش‌ها بر طنز دینی و اخلاقی، نشانگر تلاش جامعه علمی برای بومی‌سازی مفهوم طنز و آشتی‌دادن مؤلفه‌های سنت و مذهب با نیازهای نشاط‌آور مدرن است. این یافته می‌تواند الگویی برای مهندسی فرهنگی شادی در جامعه باشد.

مطالعات این بخش، نموده‌های طنز را در گستره وسیعی از بسترها کاویده‌اند: از تحلیل تاریخی سیر طنزپردازی در مطبوعات و ادبیات، تا مطالعات تطبیقی میان آثار مختلف، و بررسی جایگاه آن در متون مقدس مانند قرآن و نهج‌البلاغه. همچنین، با ظهور رسانه‌های نوین، تمرکز ویژه‌ای بر تحلیل طنز در قالب‌های هنری و رسانه‌ای متنوع (از کاریکاتور و استندآپ کمدی تا محتوای طنز در شبکه‌های اجتماعی) شکل گرفته است که اهمیت روزافزون این پدیده در ارتباطات معاصر را نشان می‌دهد. در واقع، می‌توان ریشه کارکرد انتقادی طنز را در نظریه برتری، و رویکردهای اجتماعی یافت، همان‌طور که کارکرد تلطیف‌کننده آن با مبانی نظریه رهایی، همسو است.

همچنین حرکت پژوهش‌ها از بررسی آرایه‌های ادبی به سمت تحلیل‌های رسانه‌ای و اجتماعی، نشان‌دهنده یک تغییر پارادایم در فرهنگ ایران است؛ جایی که طنز دیگر صرفاً یک «هنر زبانی» نیست، بلکه به یک «راهبرد فرهنگی» برای نقد و اصلاح اجتماعی تبدیل شده است.

۴. ضرورت نگاه انتقادی و ترسیم چشم‌انداز آینده طنز پژوهی

بخشی از پژوهش‌ها، هرچند اندک، نگاهی انتقادی به خود حوزه «طنزپژوهی» داشته‌اند. یافته‌های فراتحلیل این پژوهش (غلبه ۹۵ درصدی روش کیفی و تسلط تحلیل محتوا) این ضرورت را پررنگ‌تر می‌سازد. فقدان مطالعات کمی و پیمایشی، یک ضعف راهبردی برای مدیریت فرهنگی کشور است؛ زیرا بدون داشتن داده‌های آماری از میزان اثرگذاری انواع طنز بر گروه‌های سنی مختلف، سیاست‌گذاری دقیق رسانه‌ای ممکن نخواهد بود.

پژوهشگران بر لزوم عبور از مطالعات توصیفی و تکراری تأکید کرده و خلأهای پژوهشی را شناسایی کرده‌اند. این یافته همسو با نتایج مرور نظام‌مند ژو و همکاران (۲۰۲۲) است که نشان دادند که در سطح بین‌المللی نیز اغلب مطالعات طنز بر راهبردهای بلاغی متمرکز بوده و از روش‌های کیفی بهره جسته‌اند. با

این حال، فقدان کامل مطالعات کمی در ایران، در تضاد با روندهای نوین جهانی است که توسط کنت و عدالت (۲۰۲۴) شناسایی شده است؛ پژوهش‌هایی که به سمت رویکردهای محاسباتی و استفاده از هوش مصنوعی در تحلیل سبک‌های طنز حرکت کرده‌اند. از جمله مهم‌ترین پیشنهادها می‌توان به لزوم بهره‌گیری از روش‌های کمی و ترکیبی، توجه به ابعاد روان‌شناختی و شناختی طنز (مانند تأثیر طنز بر مغز یا سلامت روان) و همچنین پرداختن به نظریه‌های جدیدتر در کنار نظریات کلاسیک اشاره کرد. این محور نشان‌دهنده بلوغ تدریجی این حوزه علمی و تلاش آن برای بازنه‌اندیشی و ترسیم افق‌های جدید است.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

طنز به‌عنوان یک پدیده بنیادین، پیچیده و جهانی انسانی، نقشی حیاتی در ارتباطات، فرهنگ و حیات اجتماعی ایفا می‌کند. در جهان امروز که تحت تأثیر تحولات سریع رسانه‌ای و ارتباطی قرار دارد، طنز به ابزاری فراگیر برای بیان دیدگاه‌ها، نقد قدرت و ایجاد همبستگی اجتماعی تبدیل شده است. از ادبیات کلاسیک تا میم‌های اینترنتی، طنز همواره رسانه‌ای برای بازتاب واقعیت‌ها و نقد شرایط موجود بوده است. پژوهش‌های مربوط به حوزه طنز، موضوعات گسترده‌ای از علوم انسانی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. هدف اصلی این تحقیقات، طبقه‌بندی و درک سازوکارها، کارکردها و نمودهای گوناگون طنز و ارائه پیشنهادهایی برای تعمیق پژوهش‌ها در این حوزه است. پژوهش حاضر نیز با استفاده از روش مرور نظام‌مند و ترکیب فراتحلیل (برای ترسیم سیمای کمی پژوهش‌ها) و تحلیل مضمون، به دنبال طبقه‌بندی و تحلیل پژوهش‌های انجام شده در ایران و بررسی موضوعات مطرح شده در هر طبقه است. باتوجه به نتایج بخش فراتحلیل، غلبه چشمگیر رویکرد کیفی (۹۵.۴٪) و روش تحلیل محتوا، تمرکز بر تحلیل متون ادبی و رسانه‌ای، ارجاع مکرر به نظریات کلاسیک مانند «عدم تناس» و «کارناوال باختین»، و روند روبه‌رشد انتشار مقالات در دو دهه اخیر (با اوج‌گیری در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۱) از ویژگی‌های بارز این حوزه است. حضور پررنگ پژوهشگران جوان (دانشجویان ارشد و دکتری) در کنار اساتید دانشگاه‌های برتر کشور، نشان از پویایی و آینده روشن این عرصه دارد.

در بخش تحلیل مضمون نیز چهار محور اصلی پژوهشی (تبیین سازوکارها و تکنیک‌های خلق طنز، تحلیل کارکردهای چندوجهی طنز، زمینه‌مندی طنز در بستر فرهنگ، دین و رسانه، و ضرورت نگاه انتقادی و ترسیم چشم‌انداز آینده طنزپژوهی) به دست آمد. این یافته‌ها، نشان می‌دهد که طنزپژوهی در ایران توانسته است ابعاد گوناگون این پدیده را از منظر نظری، کاربردی و انتقادی مورد کاوش قرار دهد، هرچند که برای رسیدن به یک حوزه علمی جامع و متوازن، نیازمند توجه بیشتر به تنوع روش‌شناختی و نظری است. از منظر راهبردی، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نهادهای فرهنگی باید از نگاه صرفاً تهدیدآمیز یا صرفاً سرگرم‌کننده به طنز فاصله گرفته و بر کارکردهای «ترمیم‌گری اجتماعی» و «گفتگوی انتقادی» آن تمرکز کنند. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به‌جای تمرکز بر متون، بر «مصرف فرهنگی طنز» توسط مخاطبان و نقش آن در «سرمایه اجتماعی» متمرکز شوند.

۷. تعارض منافع

این مقاله فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

منابع فارسی

- اکر، جنیفر؛ بگدوناس، ناومی. (۱۴۰۰). سلاح طنز. (ترجمه سینا قصاب و محمد قصاب). تهران: نشر البرز.
- بشیر، حسن؛ حاتم، میثم. (۱۴۰۳). فرهنگ سه‌زبانه روش پژوهش (فارسی، عربی، انگلیسی). تهران: فراارتباط.
- حمیدزاده، زیبا. (۱۳۹۶). بررسی جنبه‌های متقابل طنز و جامعه در مجلات طنزآمیز پس از انقلاب اسلامی. دومین کنگره بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی. تهران.
- درافشان، محمدحسین. (۱۳۸۲). کتاب‌شناسی طنز. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- رجبی‌نواز، بیجارپس، اسد. (۱۳۹۴). شگردهای طنزپردازی. قم: میراث ماندگار.
- زارع آملی، عزیزاله. (۱۳۹۳). طنز در آیین فقه. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
- سلیمی، محمد. (۱۳۹۹). حکمت طنز؛ مبانی نظری و کاربردی و جایگاه آن در رسانه. قم: نشر دین و رسانه.
- عمید، حسن. (۱۳۶۴). فرهنگ عمید. (جلد ۲). تهران: امیرکبیر.
- فاضلی، قادر. (۱۳۸۷). طنز و طنازی در مثنوی (عرفان طنزی). تهران: فضیلت علم.

- فرقانی، محمدمهدی؛ سیامی، پردیس. (۱۳۹۵). جایگاه طنز در مطبوعات امروز ایران. رسانه، ۳۷(۳)، ۵-۲۷.
- کاتوزیان، همایون. (۱۳۹۵). طنز و طنزینه هدایت. تورنتو: کتاب ایران نامگ.
- کاسب، عزیزالله. (۱۳۶۶). چشم‌انداز تاریخی هجو. تهران: نشر کاسب.
- گروه معارف مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما. (۱۳۸۱). پژوهشی درباره طنز در شریعت و اخلاق. قم: بوستان کتاب.
- معین، محمد. (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی دکتر محمد معین. (جلد ۱). تهران: نشر آدنا.
- نیک روش، قهرمان؛ زرعی، زهرا؛ صادق‌پور، حافظ. (۱۴۰۳). درآمدی بر تحلیل مضامین برجسته طنز موقعیت در آثار نویسندگان معاصر ایران (با تکیه بر سه نویسنده). سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۸(۳۰)، ۲۳۵-۲۵۵.

References

- Aaker, J. & Bagdonas, N. (2021). *Humor, Seriously*. (S. Ghasaa & M. Ghasaa, Trans.). Tehran: Alborz. [In Persian]
- Amid, H. (1985). *Amid Dictionary* (Vol. 2). Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Aristotle. (1885). *Poetics* (S. H. Butcher, Trans.). Macmillan and Co.
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, 1(3), 385–405. <https://doi.org/10.1177/146879410100100307>
- Attardo, S. (2001). *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Mouton de Gruyter.
- Bakhtin, M. M. (1984). *Rabelais and His World* (H. Iswolsky, Trans.). Indiana University Press.
- Bashir, H., & Hatam, M. (2024). *Trilingual Dictionary of Research Methods* (Persian, Arabic, English). Tehran: Fara Ertebat. [In Persian]
- Bergson, H. (1900). *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic* (C. Brereton & F. Rothwell, Trans.). The Macmillan Company.
- Brown, P., & Levinson, S. C. (1978). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
- Darafshan, M. H. (2003). *Bibliography of Humor*. Qom: IRIB Islamic Research Center. [In Persian]
- Fazeli, G. (2008). *Humor and Witticism in Masnavi* (Humorous Mysticism). Tehran: Fazilat Elm. [In Persian]
- Forghani, M. M., & Siyami, P. (2016). The status of satire in current press of Iran. *Rasaneh*, 27(3), 5-27. [In Persian]
- Freud, S. (1960). *Jokes and Their Relation to the Unconscious* (J. Strachey, Trans.). W. W. Norton & Company.
- Gruner, C. R. (2017). *The Game of Humor: A Comprehensive Theory of Why We Laugh*. Transaction Publishers.
- Hamidzadeh, Z. (2017). Investigating mutual aspects of humor and society in humorous magazines after the Islamic Revolution. *The Second International Congress on Humanities and Cultural Studies*. Tehran. [In Persian]
- Hobbes, T. (1651). *Leviathan*. Andrew Crooke.
- Islamic Teachings Group of IRIB Research Center. (2002). *A Study on Humor in Sharia and Ethics*. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Kant, I. (1987). *Critique of Judgment* (W. S. Pluhar, Trans.). Hackett Publishing Company.
- Kaseb, A. (1987). *Historical Perspective of Satire* (Hajo). Tehran: Kaseb. [In Persian]
- Katouzian, H. (2016). *Satire and Hedayat's Satire*. Toronto: Iran Namag Book. [In Persian]
- Kenneth, M. O., & Edalat, A. (2024). Systematic literature review: Computational approaches for humour style classification. *arXiv*. <https://arxiv.org/abs/2402.01759>
- Moein, M. (2002). *Moein Persian Dictionary* (Vol. 1). Tehran: Adna. [In Persian]
- Morreall, J. (2009). *Comic Relief: A Comprehensive Philosophy of Humor*. Wiley-Blackwell.
- Nikraves, G., Zarei, Z., & Sadeghpour, H. (2024). An introduction to the analysis of prominent themes of situational humor in the works of contemporary Iranian writers (relying on three writers). *Stylistics of Persian Poem and Prose* (Bahar-e-Adab), 8(30), 235-255. [In Persian]

- Rajabi-Navaz Bijarpas, A. (2015). Techniques of Humor Creation. Qom: Miras Mandagar. [In Persian]
- Salimi, M. (2020). The Wisdom of Humor; Theoretical and Practical Foundations and its Place in Media. Qom: Din va Rasaneh. [In Persian]
- Schopenhauer, A. (1819). The World as Will and Representation (E. F. J. Payne, Trans.). Falcon's Wing Press.
- Zare Amoli, A. (2014). Humor in the Mirror of Jurisprudence. Qom: The Center of Jurisprudence of Pure Imams (AS). [In Persian]
- Zhou, T., Mansor, N. S., Ang, L. H., & Sharmini, S. (2022). Examining rhetorical strategies in humorous discourses: A systematic review. World Journal of English Language, 12(5), 27–40. <https://doi.org/10.5430/wjel.v12n5p27>